

ПРО ЩО МОВЧИТЬ МНЕМОЗИНА?: спогади С. Пшибишевського про В. Стефаніка у контексті новочасної культури пам'яті

Усі дослідники творчості Василя Стефаніка наголошують на важливості в його творчому житті найбільш інтенсивного краківського періоду, коли письменник написав майже дві третини всіх своїх новел. Це водночас період плідного творчого комунікування з відомими польськими письменниками з «Молодї Польщі», які, за словами В. Стефаніка, відкривали йому «дорогу в світ». Це зокрема стосується і Станіслава Пшибишевського, котрий буквально відчиняв двері новелам В. Стефаніка до польськомовних читацьких аудиторій. Про стосунки двох письменників згадують в усіх дослідженнях про життя і творчість В. Стефаніка. Однак, є одна сторінка, яка залишається досі поза увагою літературознавців, але яка промовисто засвідчує, що навіть приятельські стосунки між яскравими представниками двох літератур часто затінювали складні українсько-польські політичні взаємини у перші десятиліття ХХ ст. Мова йде про культуру спогадів, усних і письмових, зокрема спогадів відомого польського письменника Станіслава Пшибишевського про Василя Стефаніка, які викликають у поінформованих читачів більше запитань, аніж дають відповіді. І ці запитання можуть слугувати орієнтирами для глибшого розуміння взаємин двох талановитих авторів як в українській і польській літературах, так і в літературознавчих дискурсах ХХ ст. Щобільше, спогади С. Пшибишевського, з погляду літературної теорії, можна розглядати як цікавий літературний феномен, який можна відчитувати та інтерпретувати принаймні з трьох вихідних позицій.

По-перше, з позиції модерного сприйняття античної тези про дві іпостасі чи дві пам'яті давньогрецької богині Мнемозіни. По-друге, з позиції моделі свідомого конструювання літературної легенди, замішаної на вільній грі творчої уяви та фрагментів людської пам'яті, покликаної виконати місію популяризації творів і творчості автора. Тут варто наголосити, що С. Пшибишевський жив і писав так, щоб звернути увагу читачів на єдність мистецтва та життя. Він є автором «Сопфітеог» – маніфесту нової якості мистецтва, духовним провідником польського модернізму і редактором краківського часопису «Життя», що став інтелектуальною серцевиною діяльності *Młodej Polski*. Водночас С. Пшибишевський став для сучасників легендою європейської богеми, бо кожна його книжка викликала скандали, оскільки заторкувала табуовані теми, сміливо пропонувала еротизм, а героями були індивідуалісти, які знищували своє життя алкоголем, наркотиками, шукаючи шлях до досвіду відчуттів оголеної душі людини.

І, по третє: спогади С. Пшибишевського можна розглядати, як би це парадоксально не звучало, з позиції пост-колоніальної критики, оскільки у різних контекстах письменник по-різному розставляв акценти у своїх спогадах про В. Стефаника.

Щоб запропонувати три версії можливого прочитання та інтерпретації спогадів С. Пшибишевського, варто навести коротку історичну довідку про ситуативний контекст цих спогадів, про який чомусь не згадують як дослідники творчості В. Стефаника, так і дослідники творчого доробку С. Пшибишевського.

В. Стефаник з 1892 по 1900 р. навчався на медичному факультеті Ягеллонського університету, і саме Краків став тим містом, у якому він відчув потребу писати. З 1897 р. його новели з'являються у чернівецькій газеті «Праця», львівському журналі «Літературно-науковий вісник». Одна за одною виходять збірки новел «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901). На його твори прихильно відгукнулися як українські читачі, так і літературні критики, їх перекладають іншими мовами – німецькою, польською, російською. Краківський період у житті В. Стефаника позначений щирою дружбою з родиною польського лікаря В. Морачевського та його дружини Софії з українського роду Окуневських,

польським поетом С. Пшибишевським, листуванням з О. Кобилянською, зустрічами з І. Франком, О. Маковеем.

Через 27 років після виїзду з Кракова В. Стефаник зробив лаконічне зізнання про вісім років навчання та проживання там у «Автобіографії» (1926) у властивій йому експресивній і лаконічній манері. Ці поетизовані спогади письменник умістив у восьми лаконічних реченнях, кожне з яких він присвятив найближчим людям: родині Морачевських, Б. Лепкому, С. Пшибишевському та іншим:

– Софія Морачевська – пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі [...]

– Вацлав Морачевський – моя дорога у світ...

– Станіслав Пшибишевський, сам великий, і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво.

Богдан Лепкий – найбільше перечудений поет минулого і я все хотів би за те його цілувати, та боюся банальності...¹

У тому самому році, коли В. Стефаник написав свою «Автобіографію», львівська газета «Діло» опублікувала текст «Із землі зродженому творцеві». Спомин Станіслава Пшибишевського про Василя Стефаника. З усної розмови зі сивоволосим автором “De Profundis” списав Іван Кедрин» (*Діло*. – 1926. – 26 грудня). Розмова відбулася у Варшаві 21 грудня 1926 року. До слова, текст цих спогадів С. Пшибишевського ніколи не був опублікований мовою оригіналу, тобто польською мовою, не увійшов до жодного видання його творів, навіть до його книг спогадів про сучасників, про які говоритимемо пізніше. Газета «Діло» зі спомином С. Пшибишевського вийшла у день виступу В. Стефаника 26 грудня 1926 р. у Львові на ювілейному вечорі, присвяченому 30-річчю його літературної діяльності. У своєму спомині-привітанні С. Пшибишевський назвав українського новеліста «великим, із землі зродженим творцем».

І тут важлива ремарка: у 1924 р. в «Tygodniku Ilustrowanym» було вперше надруковано першу частину спогадів С. Пшибишевського

¹ Стефаник В. Автобіографія / Василь Стефаник // Твори / ред. Ю. Гаморак. – Львів, 1942. – С. XLI–XLII.

«Мої сучасники» під назвою «Wśród obcych», передрук якої побачив світ 1925 р. в «Rzeczypospolitej», а окремо перша частина була видана в 1928 р. у Варшаві. Друга частина спогадів «Wśród swoich» незавершена і видана у Варшаві у 1930 р. У книзі спогадів «Мої сучасники» С. Пшибишевський витворює власну легенду, пробує не лише пояснити своїм читачам власне життя і творчість, а й навіть до певної міри реабілітувати їх, виокремивши власну роль у мистецькому житті Європи доби модернізму. Саме з цією метою письменник переінакшив опис фактів і подій із власного життя. Така творча манера була суголосна із його маніфестом «Confiteor», але С. Пшибишевський не зумів визнати власних помилок, так, як це зробив у своєму поетичному тексті «Confiteor» відомий український поет Б. І. Антонич:

А сьогодні я спілий, мов літом,
покінчив молодечі штукарства та герці,
погодився із Богом та світом
і знайшов досконалу гармонію в серці².

І це зовсім не гармоніювало з ліричною сповіддю «Confiteor» В. Стефаніка. С. Пшибишевський наприкінці життєвої дороги почав процес самотворення у власних спогадах. Він прагне визнання, і розчулено ревнує на кожний добрий відгук його читачів. Польський письменник нікого з живих не критикує та не шкодує лагідних і коректних висловлювань у своїх характеристиках персоналій польської та європейської літератури. Щобільше, він щедро роздає компліменти і ввічливі поклони навіть тим, кого раніше з чистим сумлінням трактував би з іронією та сарказмом. Надзвичайно експресивним у спогадах польського письменника є опис двох мистецьких середовищ: Берліна та Кракова, де виокремлено деталі зустрічей і знайомств із Е. Мунком, А. Стріндбергом, С. Виспянським, Я. Каспровичем, І. Кісілевським тощо. Багато-багато прізвищ, сьогодні знаних пересічному студентові-філологу, але серед згаданих сучасників – ані серед своїх, ані серед

² Антонич Б. І. Повне зібрання творів / Богдан Ігор Антонич ; [передмова М. Ільницького ; упорядкування і коментарі Д. Ільницького]. – Львів : Літопис, 2009. – С. 103.

чужих, – не знайшлося місця для В. Стефаника та його творів. Чому?! Чому рівно через рік-два окремо не напише, а лише згадає чи його попросять згадати про В. Стефаника в інтерв'ю для львівської газети «День»? Можливо, С. Пшибишевський мав намір згадати про В. Стефаника у незавершеній другій частині, але не зумів, бо смерть перервала його процес текстувальної автокреації? Чи не є це якесь пристрасне прагнення самовдосконалення у спогадах і через спогади?

Можна погодитися з польською дослідницею А. Форналь, що у своєму усному спогаді про Стефаника, С. Пшибишевський надзвичайно тепло відгукнувся про його творчість³. Але чи міг він висловлюватися інакше напередодні урочистостей у Львові, коли вся свідома українська громадськість вшанувала 30-літній літературний доробок письменника? І щоби́льше, коли його попросили поділитися спогадами, а не він сам, із власної волі та бажання, зафіксував на письмі, а не в розмові, штрихи пам'яті про свою зустріч із В. Стефаником і свою роль в його літературній долі. Ситуативний контекст змусив С. Пшибишевського згадати про краківські зустрічі зі Стефаником, але згадати так, щоб у дзеркалі літературного ювілею українського письменника творити власний словесний автопортрет чутливого до Інакшості митця:

Василь Стефаник – це один із найкращих моментів у моїх спогадах. Позналились ми ось як: Це було 1899 року у Кракові. Прийшов до мене д-р Вацлав Морачевський і каже мені: «Я не розуміюся на цьому, але мені здається, що поміж тутешніми студентами-Українцями є один великий талант» – і подає мені рукопис. Я прочитав його – і те, що я прочитав, було для мене зразком величезного таланту. Вихований на європейському мистецтві, я просто був здурований відкриттям, яке я зробив... Ось переді мною комплект *Życia*, редактованого тоді мною, а в ньому перші Стефаникові оповідання, які я негайно видрукував⁴.

Очевидно, і про це ледь помітно С. Пшибишевський згадає у своєму споміні, що у період краківських знайомств В. Стефаника

³ Fornal A. Proza poetycka Wasyła Stefanyka / Anna Fornal // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1998-1990. – Т. VII-VIII. – S. 284.

⁴ «Із землі зродженому творцеві»: спомин Станіслава Пшибишевського про Василя Стефаника // Діло. – 1926. – 26 грудня. – С. 2.

з представниками польської літературної богемі не було такого політичного українсько-польського протистояння, яке у 1900–1912 рр. почалося із потужних протестів свідомого українського студентства за право навчатися рідною мовою у Львівському університеті, а завершилося створенням і функціонуванням Таємного українського університету у Львові (1921–1925). Боротьба українського студентства за право навчатися українською мовою спровокувала загальноєвропейську дискусію на сторінках віденських і паризьких часописів, до якої долучилися лауреати Нобелівської премії відомий норвезький письменник Б. Бйорнсон і польський письменник Г. Сенкевич, а з українського боку – І. Франко. До дискусії долучився Митрополит Андрей Шептицький, котрий як посол до австрійського парламенту 28 червня 1910 р. виступив у Відні у Палаті Панів про потребу українського університету у Львові. Можливо, на тлі цього загострення польсько-українського конфлікту, С. Пшибишевський у своїй книзі спогадів «Мої сучасники» свідомо уникнув згадок про В. Стефаника. А, з іншого боку, він не зумів відмовити львівській газеті у записі власних усних споминів про великого українського письменника.

Ситуація зі споминами С. Пшибишевського про В. Стефаника нагадує так званий феномен *першої та другої пам'яті Мнемозіни* – органічно суперечливої взаємодії забуття та пам'яті в кожній культурі пам'яті. Після певного періоду забуття пам'ять не стільки зберігає чи відновлює колишній зміст, як оновлює його чи творить наново, як колаж чи монтаж випадково збережених фрагментів. Коли відступає перша реальна пам'ять, то її місце займає друга оновлена квазі-пам'ять, яка на догоду новим так званим теперішнім обставинам, згадує образи минулого. Мнемозіна мовчки ліпить образ минулого не таким як воно було, а з орієнтацією на людські, надто людські інтереси та пристрасті, на ситуативні контексти. Гра слів і мовчання у різних соціо-культурних і політичних контекстах характерна для всього ХХ ст., яке породило метафору мовчання Мнемозіни. Культура пам'яті в ХХ ст., як продукт доби модерну, перетворює античну богиню Мнемозіну в примхливу та легковажну істоту, пам'ять якої радше руйнує, ніж зберігає зв'язок між минулим і теперішнім сприйняттям цього минулого,

бо згадуючи минуле, ми дуже часто засновуємо свої спогади не на глибинних відчуттях і почуттях, а на поверхневих і часто випадкових миттєвих обставинах. Коли в Мнемозіні пам'ять та її втрата, пам'ять і забуття, взаємоприсутні, бо проникають безбар'єрно одне в одне, то народжується спокуса творчого преображення минулого, і водночас народжуються та напластовуються один на одного нові смисли. Мнемозіна персоніфікує і відривається від реальної багатозначності подій, від конкретного змісту, що дає їй змогу вже не зберігати, а саме створювати цілісні образи часу, що застиг у минулому.

У старогрецькій літературі та філософії пам'ять і забуття перебувають у тісній кореляції з культурою усного мовлення та культурою письма. Уже в «Іліаді» Гомера зафіксовано бінарну опозицію душі та забуття, Френу та Лети. Френ – це не є «душа» в теперішньому розумінні слова, а буквально: осердя дійової енергії, духовного потенціалу особи. Протистояння між лете і мнемє окреслене в діалозі Платона «Федр», в якому є промовистий фрагмент дискусії про перевагу усного мовлення над письмом, зокрема, про властивість письма звільняти людину від пам'яті, як *перезжитого* змісту, замінивши його чисто фактичним і в цьому сенсі безособовим нагадуванням:

Як творець літер, ти з батьківської любові приписав їм протилежне до того, що вони насправді можуть учинити. Бо цей винахід вселить у душі учнів забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам'яті. Адже покладаючись на письмо, вони будуть пригадувати за допомогою зовнішніх знаків, а не завдяки внутрішній силі. Отже, ти винайшов засіб не для запам'ятовування, а для пригадування. Своїм учням ти даси лише видимість мудрості, а не справжню мудрість.⁵

Старогрецька філософія розрізняла також різні види пам'яті. Так, мнемє в античному розумінні є фізіологічною здатністю людини зберігати вхідну інформацію. Натомість, анамнесис – це спогад, який зберігає вхідну інформацію, але зберігає так, що постійно доповнює її та збагачує особистісним досвідом, і часто реалізується в літературі в якнайширшому розумінні цього слова – від

⁵ Платон. Діалоги / Платон. – К.: Основи, 1995. – С. 335.

художнього відтворення минулих подій до історіографії, яка виходить поза межі мнєме, як це спостерігаємо в Геродота чи Таціта. У європейській культурі анамнесис міцно вкоренився у тому значенні, якого йому надав Платон: «Коли душа, втративши пам'ять про відчуття чи знання, знову викличе їх в собі. То ми все те називаємо спогадами»⁶.

Легенди завжди народжуються там, де брак задокументованих фактів і подій, тобто там, де обмаль джерел. Якщо представити в симетричному дзеркалі, як писали про краківський період життя В. Стефаника польські та українські науковці, то матимемо не такий уже і переконливий список, який засвідчує, що є спокуса збагатити асортимент літературної легенди новими науковими працями, що яскраво ілюструють праці Е. Вісневської та О. Черненко⁷. Зокрема, О. Черненко у своїй книзі «Експресіонізм у творчості Василя Стефаника» у IV розділі «Вацлав Морачевський і Станіслав Пшибишевський у житті Стефаника» спробувала навести ціннісно-світоглядні паралелі між польським і українським письменником, наголошуючи, що між ними було більше розбіжностей, аніж подібності: якщо С. Пшибишевський провадив «бурхливе циганське життя», що не давало йому змоги зосереджуватися терпеливо над виточуванням кожного слова та речення, то Стефаник упродовж усього життя залишався письменником з високими моральними засадами, ставив високу планку вимог до себе і до своєї творчості. О. Черненко виокремлює тексти С. Пшибишевського, якими письменник шокував католицькі кола польського суспільства. Ця деталь дуже важлива, бо те, що шокувало католицькі кола польського суспільства, припало до смаку В. Стефаникові. Це, зокрема, стосується роману С. Пшибишевського «Im Malstrom (Homo Sapiens)», що, дійсно, викликав різко негативну реакцію у польському суспільстві того часу, примірник якого В. Стефаник послав як книжковий подарунок своїй нареченій О. Гаморак.

⁶ Платон. Филеб / Платон ; пер. Н. В. Самсонова // Соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1. – С. 41.

⁷ Див.: Wiśniewska E. Wasył Stefanyk w środowisku literackim Krakowa w latach 1892–1900 // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich : praca zbiorowa pod red. S. Kozaka i M. Jakóbca. – Wrocław, 1974. – S. 187–204.

Це тільки маленькі деталі, які засвідчують, що життєвий світ і дух часу в творчій біографії великих письменників – це надтонкі структури, які вимагають повноти текстуального та контекстуального аналізу кожної літературної події чи явища. Спогади С. Пшибишевського про В. Стефаніка не написані, а записані з голосу, з живої уяви та пам'яті, є чудовою ілюстрацією метаморфози богині Мнемозіни у контексті новочасної доби. Мнемозіна у новочасній культурі пам'яті стає богинею, пам'ять якої нагадує вишукане мереживо із витончених золотистих узорів минулих подій, що ледь нагадують події реальні, приховані та призабуті задля їхнього художнього преображення, а тому можливі і саме тому художні, бо в життєвому світі та життєвому досвіді великих авторів палімпсестна гра минулого, його забуття та його відлуння створює симфонію мовчазного звучання людської душі...